

Відгук офіційного опонента

на дисертацію Симончук Олени Володимирівни

**«СОЦІАЛЬНІ КЛАСИ В СУЧАСНИХ СУСПІЛЬСТВАХ:
ЕВРИСТИЧНИЙ ПОТЕНЦІАЛ КЛАСОВОГО АНАЛІЗУ»,**

подану до захисту у спеціалізовану вчену раду Д26.229.01

в Інституті соціології Національної академії наук України

на здобуття наукового ступеня доктора соціологічних наук

зі спеціальності 22.00.03 — соціальні структури та соціальні відносини

Актуальність дисертаційної роботи обумовлена логікою розвитку соціології, яка знаходиться в ситуації постійних реконфігурацій, зокрема через трансформацію від соціології структур і дії до соціології процесів (так звана «третя соціологія» за П. Штомпкою). Перманентна змінюваність функцій та домінуючих ознак соціології створює ризики методологічного хаосу, через що актуалізується потреба у використанні універсальних підходів до дослідження соціальної реальності. До таких підходів відносять структурний. Останній хоча й відображає лише одну сторону об'єкта пізнання, пропонуючи специфічну характеристику стратифікації, відтворення та соціальних змін, постає достатньо зваженим, який володіє широкими пояснювальними можливостями. Зокрема, потенційно високий евристичний потенціал має структурно-класовий аналіз, використання якого в рамках дослідницьких проектів визначає вектор прирощення соціологічного знання з огляду на існуючі класові диференціації. Водночас, сучасному досліднику, який живе в епоху глобалізації, доводиться брати до уваги ті тенденції у соціологічному теоретизуванні, які пророчать «кінець соціального розшарування», «кінець стратифікації» як перспективи розвитку суспільства. За таких умов вітчизняні соціологи стикаються з проблемою «знання про незнання» щодо евристичного потенціалу класового аналізу, яка потребує вирішення через її структурування. З останнім дисертант справляється практично бездоганно уже на етапі дизайну дослідницького проекту, виокремлюючи низку «дослідницьких сюжетів» щодо

1) невизначеності змісту сучасного класового аналізу; 2) неусталеності класової типології; 3) відсутності адекватних дослідницьких програм вивчення зв'язків класової структури і класової свідомості; 4) виведення на узбіччя наукового дискурсу класових формацій та їх місця в соціальній структурі; 5) недостатність даних для вивчення класових ефектів (с. 11-12). Виокремлення названих проблемних аспектів підводить автора до чіткого **формулювання наукової проблеми**, яка полягає у конфлікті інтерпретацій евристичного потенціалу класового аналізу через відсутність у структурі сучасного соціологічного знання релевантного концептуального уявлення про пізнавальні можливості та обмеження цієї методології вивчення сучасних суспільств, українського в тому числі (с. 12).

Для розв'язання цієї наукової проблеми дисертант окреслює широкі **теоретико-методологічні рамки дослідження**: при конструюванні власного дискурсу використовує надбання дослідників як вітчизняного класового аналізу, так і західного, які й визначають тренди сучасного наукового теоретизування з питань соціальної (не)рівності в постіндустріальному суспільстві. Створити переконливу, багатоаспектну верифікацію запропонованої концептуалізації автору вдалось завдяки залученню широкої емпіричної бази дослідження, яку утворюють дані різних типів джерел. Серед них — матеріали міжнародної і національної статистики від 1985 року; згруповані дані двох міжнародних соціологічних проектів — European Social Survey 2005–2011 pp. та International Social Survey Programme 2009 p.; дані опитування «Українське суспільство. Моніторинг соціальних змін» Інституту соціології НАН України (1994-2017); дані низки спеціалізованих проектів різних соціологічних інституцій щодо досліджень окремих класів: середнього класу (Центр ім. О. Разумкова, 2014 р.), робітничого класу (Інститут соціології НАН України, 2013 р.), представників малого, середнього і великого бізнесу (Український інститут соціальних досліджень ім. О. Яременка, 2015 р.); протестної поведінки представників різних класів (Центр соціальних і трудових досліджень, 2009-2015 pp.), а також матеріали зібраних автором

напівструктурованих інтерв'ю з представниками середнього і робітничого класу, дрібних власників (2002–2016).

Створення широкої і багатоаспектної теоретичної та емпіричної панорами дисертаційного дослідження задала амбітно і широко сформульована мета в гносеологічному й онтологічному аспектах, а саме: «обґрунтувати евристичний потенціал класового аналізу як методології опису соціальної структури сучасних суспільств та виявити стан і динаміку класової структури українського суспільства в період пострадянських трансформацій» (с. 12). Її цілком адекватне досягнення забезпечила детальна і чітко фокусована постановка п'яти дослідницьких завдань (с. 12-13), які, своєю чергою, обумовили структуру п'яти розділів дисертаційної роботи. Послідовна реалізація цих завдань призвела до отримання ґрунтовних результатів, що, безумовно, мають наукову новизну і сприяють розвитку вітчизняного класового аналізу. Послідовно аналізуючи розділи дисертації представлю своє бачення теоретико-методологічних здобутків автора, а також дискусійних положень, що підлягають ретельнішому обговоренню.

У першому розділі *«Концептуалізація соціального класу і статус класового аналізу в соціології»* дисертант вичерпно, спираючись на найновіші (з 2000-го року) матеріали наукових дискусій з класової проблематики, систематизувала та класифікувала підходи до концептуалізації класу в сучасній соціології. Важливим результатом цієї систематизації стала узагальнена автором інтерпретація поняття «клас» (с. 69-70). Дисертант запропонувала переконливу і продуктивно застосовану у дослідженні авторську «концепцію поліпарадигмальних тематичних напрямів класового аналізу», чітко та ємно описавши її принципи і шість тематичних кластерів — генези класів, класової структури, класової свідомості, класових формацій, їх природи, класових дій і класових ефектів (с. 34-35). На цій основі виокремлено і чітко описано основні тренди розвитку класового аналізу в західній соціології (с. 71). Крім того, цілком обґрунтованим є висновок про інституціоналізацію цього наукового напрямку у вітчизняній соціології в 1990–2010-х рр.; на його користь наведено

багато переконливих аргументів у теоретичній, емпіричній та організаційній сферах (с. 53-69). Запропонована концепція продуктивно використовується у подальших розділах як методологічний контекст дослідницької програми з вивчення виокремлених кластерів в українському суспільстві. До речі, додатковою перевагою такої програми є аналіз кожного з названих кластерів у широкій часовій перспективі (1990–2017 рр.) та в порівнянні з різними типами країн (як постсоціалістичних, так і економічно розвинених західних).

Другий розділ «Класова структура у перспективі альтернативних класових схем» присвячено докладному розгляду схем класового розподілу сучасних суспільств у концептуальній оптиці неовеберіанської схеми Дж. Голдторпа (с. 78-95), неомарксистської схеми Е.О. Райта (с. 96-112), постіндустріальної схеми Г. Еспін-Андерсена (с. 113-127), а також новітньої Європейської соціально-економічної класифікації (с. 128-152). Вдалим аналітичним прийомом дисертанта вважаю розгляд у рамках кожної схеми як її концептуальних підстав і правил операціоналізації класів, так і особливостей технічного інструментарію конструювання класових категорій та застосування схем у різних проектах, що є доступними українським дослідникам, а також аналіз розподілу класових позицій відповідно до кожної схеми в контексті європейських країн. Фахівцям з гендерного аналізу будуть цікавими сюжети щодо гендерного профілю класової структури, наведені у кожному з підрозділів.

Переконливо виглядає і спроба генералізації уявлень про класову структуру, сформованих на підставі названих схем, шляхом зведення їх у три основні класи – власників, середнього класу і робітничого класу (с. 153-161). Водночас ця спроба чітко продемонструвала вплив інструменту визначення класів на висновки про характер сучасних суспільств. Отже, обираючи певну класову схему для дослідження, дослідник має зважати на особливості інструменту визначення класових категорій. Вагомим результатом є висновок щодо перспектив вдосконалення методології картографування класів, із залученням зарубіжного досвіду (класові схеми Д. Граскі та К. Віден,

М. Севіджа і колег), а також запропонована авторська схема ідентифікації класових позицій. Таким чином, в даному розділі дисертанту вдається вийти на новий рівень інтерпретації класової структури українського суспільства із застосуванням концептуально й операціонально альтернативних класових схем.

У третьому розділі дисертаційного дослідження *«Класова свідомість»* аргументовано здійснений аналіз теоретико-методологічних підходів до вивчення класової свідомості, зокрема детально розглянуто поняттєво-термінологічну її інтерпретацію (як класової ідентичності та усвідомлення класових інтересів), а також методологію й історію її вивчення у міжнародних соціальних проектах. Результати свідчать, по-перше, про динаміку класових ідентичностей з радянських часів; по-друге, про доволі тісний зв'язок класових позицій і класових ідентичностей в усіх порівнюваних країнах; по-третє, про вживаність класових ідентичностей (особливо «середній клас» і «робітничий клас») для опису соціальної позиції себе та інших, які, проте, є «пасивними», мало задіяними, у повсякденному дискурсі. На мій погляд, розгляд класової свідомості через поняття класової ідентичності є дещо дискусійним. Переконалішим бачиться її аналіз через вивчення класових відмінностей в усвідомленні класових інтересів, що здійснено у дисертаційній роботі (Розділ III) на підставі численних даних проекту ISSP.

Четвертий розділ *«Класові формації та класові дії»* містить низку важливих результатів. (1) Реконструйовано механізм консолідації та мобілізації представників певних класів для просування й захисту їхніх інтересів через різноманітні об'єднання (політичні партії, профспілки, асоціації підприємців тощо) у рамках нової класової структури українського суспільства. В контексті перспектив класової боротьби (щонайменше — відстоювання класових інтересів) дисертант окреслює організації, що зорієнтовані на відстоювання інтересів, з одного боку, найманих робітників, з іншого — власників/роботодавців. Справедливо зауважуючи, що у пострадянський період поява нових інституціональних умов та становлення нових класів (найманих працівників та роботодавців) зумовили нові форми об'єднань (с. 242), автор

зосереджує свою увагу на політичних партіях (с. 243-268) та профспілках (с.268-287). При цьому спостерігається певне протиріччя: з одного боку, має місце акцентуація нарративу нової соціоструктурної реальності та нових форм структурування соціальних взаємодій для відстоювання класових інтересів, з іншого — фіксується поглиблений аналіз процесів участі політичних партій та профспілок, які навряд чи можна вважати якісно новими організаційними формами в епоху «держави без ворогів» (за Е. Гіденсом).

Постає запитання: чи є партії і профспілки єдино можливими дієвими формами соціальної організації в наші дні, а чи можливо існують (чи зароджуються?) інші типи соціальних утворень, скеровані на відстоювання класових інтересів? А якщо так, то що це за утворення? Можливо, в суспільстві, яке претендує на те, щоб називатися демократичним, нові організаційні форми відстоювання класових інтересів слід шукати серед численних громадянських організацій, які виходять з потреби «душевного спілкування» (за М. Вебером), але з часом, по мірі ускладнення своїх цілей перетворюються на ієрархічні соціальні структури, формуючи альтернативні мережі відстоювання прав людей та їх соціального захисту?

На перший погляд, «обійти» такі структури в питаннях щодо відстоювання (лобіювання) чийось інтересів, не бачиться можливим, адже соціальний капітал таких організацій невинно зростає. Як наслідок, громадські організації, які мають надзвичайно високу довіру в сучасному суспільстві (на що вказують, серед іншого, і соціологічні дослідження), все більше «витісняють» на узбіччя соціального життя партії та профспілки, у порівнянні з якими в меншій мірі несуть негативні конотації, зокрема, в контексті процесів декомунізації. Однак, при цьому залишається відкритим запитання: а чи справді тут йдеться про відстоювання класових інтересів? А чи все ж таки маємо справу з чимось іншим, наприклад, боротьбою проти несправедливості, нерівності, бідності тощо? А можливо, вірними є обидва припущення і ми спостерігаємо за появою нових спільностей (нових класів?), які в своїх етосах, формах діяльності відображають нові способи соціальних взаємодій?

Хоча дисертант саме таких завдань в програму свого дослідження не закладала, втім, відповіді на них можна знайти «поміж рядками» тексту дисертації, у тих її фрагментах, де автором здійснюється спроба проаналізувати механізми (де)радикалізації суспільних настроїв в контексті акцій протестів (с.289-295). Зокрема, дисертант достатньо докладно проаналізувала зміни в структурі й мотивах самих протестів, зазначивши, що найбільш виражений класовий характер вони мали в середині 1990-х (с. 306). Понад те, що такого роду зміни не були концептуалізовані в розділі, уже сама фіксація їх автором є цінною, окреслюючи (наразі латентну) тенденцію у структуруванні соціального поля за класовою ознакою у ситуації «плюралізації нерівності», коли має місце урізноманітнення життєвих і культурних форм.

Варто відзначити ще один сюжет даного розділу, що стосується готовності працівників матеріальної сфери до участі в акціях на захист своїх прав, зокрема, під час конфліктів на підприємствах, де вони працюють (с. 295-298). Низький рівень цієї протестної активності автор пояснює насамперед страхом втратити роботу (с.298), що є зрозумілим в умовах, коли рівень безробіття в країні є досить високим. Однак даний висновок явно не враховує усіх аспектів питання, зокрема, теми посилення просвітницької діяльності громадських організацій (за підтримки західних донорів) у питаннях медіації і подолання конфліктів. Йдеться про цілу «індустрію» майстер-класів і тренінгів, які проводяться для бенефіціарів проектів. Так, звісно, вплив таких занять є опосередкованим, адже вони не зорієнтовані на представників певного класу, рівно навпаки — націлені на соціальний «тріадичний» діалог у форматі «держава — бізнес — громадський сектор». Але чи має це принципове значення у визначеному контексті? Навряд чи, адже йдеться про розвиток знань, умінь та навичок щодо подолання конфліктів уже на ранній стадії та їх каналізацію в конструктивне русло. І це було б добре взяти до уваги, аналізуючи динаміку класових формацій і дій в українському суспільстві. Ймовірно, автор це зробить — в наступних наукових проектах, в руслі, яке означено дисертантом як «диверсифікація соціального захисту» (с. 318).

Поки ж, на мій погляд, в дисертаційній роботі у вивченні організацій на захист класових інтересів (Розділ IV) бракує сюжетів щодо різноманітних форм організацій (громадського сектору). Зокрема, дисертаційне дослідження лише виграло б, якби дисертанту вдалося детальніше розкрити значення системи соціального діалогу для медіації протестних настроїв представників різних класів, насамперед робітничого класу.

П'ятий розділ «Класові ефекти» містить численні результати аналізу впливу класу на різні соціальні феномени (матеріальний статус, здоров'я, культурні практики тощо). Автор справедливо підкреслює, що дослідження класових ефектів становить не тільки академічний, а й практичний інтерес. Зокрема, аналізуючи самооцінки стану здоров'я та можливості його підтримувати у представників різних класів, дисертант доходить висновків про слабкий, але статистично значимий зв'язок між класовою належністю та самооцінками здоров'я; суттєву гендерну диференціацію цих самооцінок в Україні (с. 356-357). Класову зумовленість культурних смаків і практик в українському суспільстві переконливо доведено щодо значної низки сюжетів (дозвіллєвих і рекреаційних практик, застосування цифрових технологій, участі в навчальних практиках). Підкреслю значущість результатів і висновків даного розділу щодо демонстрування потенціалу класового аналізу у вирішенні соціальних питань. Більше того, матеріали, представлені у розділі, надають теоретичної визначеності усьому дисертаційному дослідженню, адже спрямовані на розв'язання дилеми: чи є відмінності у життєвих та культурних стилях наслідком так званого «класового ефекту», тобто скоординованими з певними позиціями в соціальній структурі, а чи є вільними формами, довільно вибраними для самоідентифікації та упорядкування життя?

Слід зазначити високу *ступінь обґрунтованості наукових положень, висновків і рекомендацій*, наведених в дисертаційній роботі. На моє переконання, її автор цілком впоралась із поставленими завданнями. Дисертація є вагомим внеском у вирішення проблем класового аналізу в цілому і класової структури нашої країни, зокрема. Високий науковий рівень

публікацій забезпечувався компетентною обізнаністю автора із сучасними методологічними і методичними розробками у науці та коректною адаптацією їх до умов і обставин стратифікації та диференціації у національному соціальному просторі, зокрема, через залучення даних міжнародних порівняльних проектів. Перевагою дисертації також вважаю багаторівневі узагальнення – висновки щодо кожного підрозділу, розділу і дисертації загалом. Ці висновки, безумовно, мають наукову новизну.

Виклад основних результатів дисертаційного дослідження в опублікованих працях здобувача повною мірою відповідає вимогам до дисертацій на здобуття ступеня доктора наук. Дисертаційне дослідження є завершеною науковою роботою, а отримані результати, наведені в дисертації та авторефераті, належать її автору. Основні положення дисертаційного дослідження викладені загалом у 22 публікаціях. Апробацію матеріалів роботи засвідчують 6 публікацій. Додатково результати дисертації відображають 13 праць. Автореферат дисертації цілком адекватно відображає її зміст.

Практичне значення дисертації полягає у тому, що її результати можуть використовуватися у викладанні навчальних дисциплін з проблем класового та стратифікаційного аналізу. Запропонована система показників з кожного кластеру (зокрема, класового картографування, класових ефектів) створює методологічне підґрунтя для здійснення оцінки, моніторингу та прогнозування динаміки соціальної структури українського суспільства. Представлені результати і висновки щодо всіх тематичних кластерів у порівняльній перспективі, а також детальний опис методичного інструментарію конструювання альтернативних класових схем будуть корисними для дослідників, які спеціалізуються на порівняльних міжнародних дослідженнях.

Вказані у тексті відгуку зауваження носять рекомендаційний характер. Загалом дисертація, поза сумнівами, заслуговує позитивної оцінки. Вона підготовлена на належному фаховому й загально науковому рівні, написана професійною соціологічною мовою, з дотриманням стандартів наукового стилю.

Отже, дисертаційна робота «Соціальні класи в сучасних суспільствах: евристичний потенціал класового аналізу» цілком відповідає паспорту спеціальності 22.00.03, профілю спеціалізованої вченої ради Д26.229.01 в Інституті соціології Національної академії наук України та вимогам пунктів 9, 10, 12, 13 «Порядку присудження наукових ступенів», затвердженого постановою Кабінету Міністрів України від 24 липня 2013 р. № 567 (зі змінами у 2015-2016 рр.), які висуваються до докторських дисертацій. Відповідно, автор дисертації, Симончук Олена Володимирівна, заслуговує на присудження наукового ступеня доктора соціологічних наук за спеціальністю 22.00.03 — соціальні інститути та соціальні відносини.

Офіційний опонент:

провідний науковий співробітник,
в.о. завідувача відділом соціальної
антропології Інституту
народознавства НАН України,
доктор соціологічних наук, доцент

О.Б. Іванкова-Стецюк

